

Empathisch denken

Over zingeving, creativiteit en de ervaring van anderen

Joachim Duyndam

In zijn poëtische essay *De pen op papier* reflecteert de dichter Martinus Nijhoff (1894–1953) op schrijverschap en dichterschap. Hij houdt de lezer (dichter) en zichzelf onder meer voor:

“Beschrijf alleen gewaarwordingen van andere mensen. Medegevoel is geen morele plicht, het is een aangeboren hartstocht en vindt zijn oorzaak in de aantrekking die magnetisch alle vlees verbindt. Ten bate van jezelf, ontwikkel die hartstocht, maak je hem bewust, en denk in andermans gevoel. Zo alleen kom je van jezelf vrij, dat is het doel. Als dit te langzaam gaat, houd dan een dagboek bij, en schrijf, iedere keer dat het je weer overkomt naar je eigen gevoel te luisteren, neer wat je invalt en dat dan met zoveel mogelijk durf, overdrijving, literaire wellust en zelfbeklag. Wanneer je echter de versvorm opneemt: alleen het gevoel van anderen. Er hapert bijvoorbeeld wat in de een of andere verhouding van liefde of vriendschap: zet uw eigen stemming in het dagboek, maar tracht de houding en het verdriet van uw vriendin in een gedicht uit te drukken. U zult eens zien hoe sterk gij komt te staan, tegenover haar en, waar het om gaat, tegenover uzelf. – Wees voorzichtig, of uw stem schroeit door; wees uiterst voorzichtig, of ge verliest de gehele wereld en wat zij waard is, om in de eerste tijd van uw eigen ontroeringen verzen te maken. Heb er dat niet voor over. Wacht tot ge vrij zult zijn, wacht tot ge een vreemdeling voor uzelf zijt geworden, tot gij als het ware een dubbel leven gaat voeren. Er komt voor ieder een tijd dat een mens zichzelf ziet wegwandelen uit zijn eigen leven. Maar dat moment komt voor velen pas laat, laat in het leven, als het reeds tegen het einde loopt. (...) [De] Ouden hadden geen ongelijk, zulke natuurgevoelens en aardse genegenheden in plaatselijke godheden substantie te geven. Men bracht het gevoel althans buiten zichzelf ...” (Nijhoff, 1994, p. 35).

Nijhoff presenteert in deze tekst een interessante visie, die haaks lijkt te staan op de veel gangbaarder *common sense* visie dat dichten, zoals trouwens kunst in het algemeen, toch vooral de expressie van de eigen gevoelens van de kunstenaar zou (moeten) zijn. Deze laatste opvatting wordt bijvoorbeeld verdedigd door de dichter Rainer Maria Rilke in zijn *Brieven aan een jonge dichter*. Daarin houdt Rilke een jonge beginnende dichter voor dat het volgen van zijn eigen gevoel de enige weg is voor de kunstenaar (Rilke, 1998). In plaats daarvan beveelt Nijhoff de kunstenaar empathie aan: zich te verplaatsen in het gevoel van anderen.

Het pleidooi van Nijhoff lijkt mij van grote betekenis voor de humanistiek. Zijn visie betreft mijns inziens namelijk niet alleen het dichten in engere zin, het maken of creëren van verzen, maar zij gaat over creatief denken als zodanig. Wetenschappelijk onderzoek kan veel baat hebben bij creatief denken, en dat

geldt dus ook voor de humanistiek. Ik wil daarom in dit hoofdstuk de opvatting van Nijhoff, dat creatief denken geschiedt door empathie, nader onderzoeken. Maar terwijl Nijhoff's opvatting normstellend is – creatief denken *moet* door empathie geschieden – voor zover zij namelijk ingaat tegen de gangbare poëtische/esthetische opvatting dat creativiteit een kwestie is van de eigen gevoelens volgen, onderzoeken wij in dit hoofdstuk meer fundamenteel *hoe* creatief denken geschiedt door empathie. We zullen overigens zien dat de gangbare opvatting waartegen Nijhoff zich verzet, niet eens verworpen hoeft te worden, mits het duidelijk wordt wat onder 'de eigen gevoelens' wordt verstaan. Door te onderzoeken hoe creatief denken geschiedt door empathie, kan empathisch denken als deugd van de humanistiek verschijnen. Een kwaliteit die nodig is voor – dat wil zeggen verworven en gevormd moet worden door – een goede humanistische onderzoeker.

Zingeving

Ik wil de vraag die ik in dit hoofdstuk aan de orde stel om empathisch denken als humanistische deugd in beeld te krijgen – de vraag dus hoe creatief denken geschiedt door empathie – bespreken vanuit een zingevingperspectief. Evenals poëzie is humanistiek immers gericht op zingeving. Niet alleen is zingeving, naast humanisering, een van de grondbegrippen van de humanistiek, en daarmee een belangrijk onderwerp van humanistiek onderzoek, maar bovendien is humanistiek als wetenschap zelf gericht op het bevorderen van zingevingmogelijkheden.¹ Onder zingeving versta ik hier:

het tot stand komen van iets betekenisvols (of anders gezegd: het tot stand komen van betekenissen van iets) vanuit perspectieven die dat iets benaderen, dat wil zeggen: beschouwen en ermee omgaan, in zijn contextuele mogelijkheden.

Deze omschrijving van zingeving vraagt nadere uitleg. Zij laat nog in het midden in hoeverre het 'tot stand komen van betekenissen' vanuit een actief construerend subject gebeurt, dan wel reeds in het object is voorgegeven, en daaruit moet worden opgediept en gereconstrueerd. Wel zegt de omschrijving dat het zingevend 'benaderen' van iets zowel het (theoretisch) beschouwen-als omvat als het (praktisch) ermee omgaan. Wat wordt echter bedoeld met 'perspectieven' en 'mogelijkheden'?

Laat ik wat voorbeelden geven. De hier gegeven omschrijving van zingeving zegt dat zingeving gebeurt vanuit perspectieven. Wanneer we bijvoorbeeld vanuit het oogpunt van zingeving kijken naar bepaalde gebieden van onze cultuur, zoals de techniek, de politiek en de economie, dan verschijnen deze niet zozeer als domeinen in de cultuur maar als perspectieven. De techniek is dan het perspectief van waaruit de werkelijkheid verschijnt als beheersbaar, manipuleerbaar. In de politiek verschijnt de wereld als bestuurbaar. En de economie is het perspectief

van waaruit de werkelijkheid verschijnt als ruilbaar, verhandelbaar. Wát we ook vanuit economisch perspectief bekijken en behandelen, we vatten het op deze wijze op als ruilbaar, inwisselbaar, verkoopbaar, verhuurbaar, verhandelbaar. Dat dit zo is, blijkt vooral daar waar het wringt. Dat de spullen op de markt zo gezien en behandeld worden, spreekt min of meer vanzelf. Maar dat immateriële zaken zoals kennis, wijsheid of liefde vanuit een economisch perspectief handelswaar worden, is al problematischer. Dat geldt des te meer als mensen zo worden gezien, zoals in de slavernij en mensenhandel. We kunnen dit echter maar zo zien omdat we de economie als een perspectief opvatten. En we kunnen de morele grenzen van dit perspectief in het oog krijgen, omdat en voor zover we dit perspectief zelf weer vanuit een hoger, ethisch perspectief zien. Ethiek is het perspectief van waaruit de werkelijkheid als moreel beoordeelbaar verschijnt.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat wat vanuit zo'n perspectief wordt benaderd (beschouwd en behandeld) als een *mogelijkheid* verschijnt: *bestuurbaar*, *beheersbaar*, *ruilbaar*, *beoordeelbaar*. De betekenissen die volgens mijn omschrijving van zingeving vanuit zulke perspectieven tot stand komen, hebben dus het karakter van een mogelijkheid. Politiek, economie en techniek zijn vormen van zingeving: de werkelijkheid (de wereld of 'wat er is') krijgt er respectievelijk politieke, economische en technische betekenis. Een brood, een boek, een lezing, een vakantie of wat dan ook wordt vanuit een economisch perspectief in een bepaalde mogelijkheid gezien en behandeld, namelijk als koopbaar, verhandelbaar. Filosofisch gezegd, in een klassieke, op Aristoteles teruggaande terminologie: iets actueels krijgt betekenis vanuit potentialiteit. Op deze termen kom ik nog terug.²

In tegenstelling tot een denken in domeinen, is een denken in perspectieven niet exclusief maar inclusief. Mogelijkheden sluiten elkaar niet principieel uit. Wanneer we bijvoorbeeld de bekende indeling van de 'vita activa' door Hannah Arendt in *labor*, *work* en *action* niet, zoals zij doet, als elkaar uitsluitende domeinen of soorten van activiteiten opvatten maar als drie perspectieven, dan kan elke menselijke activiteit vanuit deze drie elkaar aanvullende mogelijkheden worden gezien (o.a. Arendt, 2002). Het schrijven van dit hoofdstuk, bijvoorbeeld, valt dan niet exclusief in één van de drie categorieën, maar het heeft én de betekenis dat het mijn levensonderhoud dient (*labor*), én het ontleent zijn betekenis aan het product dat het oplevert (*work*), én last but not least is het onderdeel van een communicatieve wetenschappelijke praktijk, waar het discussie uitlokt en zo zelf nieuwe betekenissen genereert (*action*). In het vandaag dominante ambtelijke beleids- en managementperspectief wordt wetenschappelijk onderwijs en onderzoek vrijwel uitsluitend gezien en behandeld (want afgerekend) als een productiebedrijf. In termen van Hannah Arendt: eenzijdig vanuit een *work*-perspectief.

Door bestaande praktijken vanuit het perspectieven-perspectief van zingeving te benaderen, kunnen bepaalde eenzijdigheden naar voren komen. Zingeving is dus kritisch. Neem bijvoorbeeld praktijken zoals het al genoemde onderwijs, de wetenschap, de kunsten, het bestuur, het recht, de media, de sport, enzovoort – die van Aristoteles (*praxis*) tot Hannah Arendt (*action*) worden gezien als bij uitstek sociaal-communicatief-menselijk, en waarvan het doel primair gele-

gen is in de vervolmaking van de praktijk zelf. Wanneer deze nu uitsluitend of overwegend vanuit een *poiësis* (Aristoteles) of *work* (Hannah Arendt) perspectief worden gezien, dan wordt deze praktijken tekort gedaan. En dat is wat vandaag in toenemende mate gebeurt. In Nederland wordt nu zelfs de rechtspraak door productienormen geleid en beoordeeld. Niet de kwaliteit van de vonnissen vanuit een *action*-perspectief telt, maar hoe meer vonnissen, hoe beter.

Hiermee zijn vooral grote sociale (*labor-work-action*) en maatschappelijke (economie, politiek, techniek) voorbeelden van zingevende perspectieven gegeven, terwijl zingeving doorgaans eerder wordt geassocieerd met het zoeken naar persoonlijk-individuele betekenis in het eigen leven. Maar ook voor deze laatste vormen van zingeving – of het nu alledaagse, existentiële of ultieme zingeving betreft (Smaling, 2008) – gaat mijn omschrijving op van zingeving als het tot stand komen van iets betekenisvol van perspectieven die dat iets benaderen in zijn contextuele mogelijkheden. Alvorens ik met dit concept van zingeving terugkeer naar de centrale vraag van dit hoofdstuk, de vraag hoe creatief denken geschiedt door empathie, moet nog één element uit onze omschrijving van zingeving worden verhelderd: het contextuele.

Na de hermeneutische wending

Dat zingeving volgens onze omschrijving het tot stand komen van betekenis is vanuit perspectieven die het betekende benaderen in zijn *contextuele* mogelijkheden, heeft te maken met wat wel de hermeneutische wending in het denken van de twintigste eeuw wordt genoemd. Grofweg ging de filosofie vóór de hermeneutische wending, van Plato tot en met Husserl (die in zekere zin de overgangsfiguur is), ervan uit dat kennis van de werkelijkheid tot stand komt vanuit een toeschouwersperspectief. De werkelijkheid is in principe objectief en naar waarheid kenbaar, hetzij empirisch (volgens de empiristen), hetzij via het denken (volgens degenen die afwisselend rationalisten, idealisten of intellectualisten worden genoemd). Het kennende subject staat tegenover het object, en kent het object vanuit een contextloze ‘helikopterblik’. De helikoptermetafoor laat zien dat deze karakterisering van het voor-hermeneutische toeschouwersperspectief zelf dateert van na de hermeneutische wending. Na deze wending, die is ingezet door Heidegger³ en verder is uitgewerkt door onder anderen Gadamer en Ricoeur, wordt kennis gerelateerd aan een deelnemersperspectief. Het kennende subject staat niet buiten het object, maar maakt deel uit van het object. De toeschouwer blijkt acteur, deelnemer aan de wereld en kijkend vanuit een gesitueerd perspectief. Kennis wordt niet meer opgevat als schouwen van buitenaf, maar als interpretatie ván de wereld in de wereld waar het subject zelf onderdeel of deelnemer van is, van binnenuit dus.

Deze korte schets doet uiteraard geen recht aan alle historische en filosofische achtergronden van de hermeneutische wending, die zo heet omdat kennis sindsdien alleen nog als interpretatie mogelijk wordt geacht.⁴ Althans door filosofen en wetenschappers. Want dit neemt niet weg dat in de *common sense* opvatting

kennis vaak nog ouderwets absoluut is: we menen gewoon de werkelijkheid te kennen zoals die is. Blijkbaar is het voor subjecten van alle tijden moeilijk om zichzelf werkelijk als gesitueerd te begrijpen. Interpretatie door een gesitueerd subject betekent echter dat het object – de werkelijkheid, de wereld, wat er is – altijd in en vanuit een context wordt gekend. Iets krijgt betekenis, wat volgens onze omschrijving van zingeving wil zeggen dat het wordt benaderd (beschouwd en behandeld) in zijn mogelijkheden, doordat het deze mogelijkheden vanuit zijn context krijgt. Husserl, de zojuist genoemde overgangsfiguur naar de hermeneutische wending, legt dit uit in termen van actualiteit en potentialiteit. Reeds voor de eenvoudigste waarneming geldt, aldus Husserl, dat de actuele gewaarwording van iets altijd wordt omgeven door een context of, zoals hij het noemt, een horizon van potentiële gewaarwordingen. Als ik bijvoorbeeld een bed voor mij zie staan, wordt mijn actuele gewaarwording van één kant ervan omgeven door potentiële gewaarwordingen van de andere kanten van het bed. Andere kanten die ik op dat moment niet actueel zie, maar wel zou kunnen zien – vandaar de term *potentieel* – als ik om het bed heen zou lopen. Ook wordt mijn actuele gewaarwording omringd door potentiële gewaarwordingen van andere dingen in de nabije omgeving van het bed, waar mijn aandacht op dat moment niet actueel op gericht is, maar waarop ik mij zou *kunnen* richten. Deze actuele en potentiële gewaarwordingen vormen tezamen mijn waarneming van het bed. De potentiële gewaarwordingen vormen een belangrijke betekenisgevende bijdrage aan wat ik actueel zie. Zij bepalen in de eerste plaats dat het echt een bed is wat ik zie, en niet een hallucinatie of *fata morgana*. Daar zou ik niet omheen kunnen lopen. Zij bepalen bovendien wat voor een bed ik zie. Het maakt voor wat ik zie groot verschil of het bed in een slaapkamer staat, in een ziekenhuis, in de spreekkamer van de psychoanalyticus, of bij een prostituee.

Na de hermeneutische wending is deze betekenisgevende horizon van potentialiteit *verstaanshorizon* gaan heten. Voor zover verstaanshorizonten met anderen gedeeld worden, spreken we van cultuur (of eventueel subcultuur). Als leden van een gedeelde cultuur herkennen we, door onze gedeelde horizon van potentialiteit, moeiteloos het verschil tussen een ziekenhuisbed, een divan bij de psychoanalyticus, een bed om in te slapen, of een bed voor seks, ook al heb je in sommige van deze bedden zelf nooit gelegen. Deze betekenissen verschijnen en worden verstaan als mogelijkheden. Zoals we hebben gezien, geldt dit voor betekenis überhaupt. Het actuele heeft betekenis dankzij het potentiële. Anderen spelen hierin een essentiële rol. De zojuist genoemde potentiële gewaarwordingen die mijn actuele gewaarwording omgeven, en tot een reële waarneming van iets maken, zijn ook en vooral mogelijke gewaarwordingen door anderen. Ik kan iets *als* een bed, of *als* een stoel, of als wat dan ook waarnemen omdat anderen hetzelfde kunnen zien. Anderen hoeven niet al mijn waarnemingen feitelijk te bevestigen, maar het moet wel *kunnen*.

Dit betekent dat we in een bepaalde (sub)cultuur niet alleen verstaanshorizonten met anderen *delen*, maar dat anderen in zekere zin deze verstaanshorizonten *zijn*. De betekenis van wat ik waarneem wordt voor een heel groot deel bepaald door anderen, niet alleen concrete anderen in mijn leefomgeving, maar ook voorbije anderen in de geschiedenis van de cultuur waarvan ik deel uitmaak.

Culturele gewoontes als in een bed te slapen en instituties als het ziekenhuis, de psychotherapie en de prostitutie waren er allang voordat ik er was. Ook al kan ik in mijn omgang met deze gewoontes en instituties een zekere mate van eigen betekenis geven, hun betekenis is en wordt voor een groot deel bepaald door anderen. Als dit niet zo was, zouden we helemaal niet kunnen communiceren. De taal zelf is natuurlijk het krachtigste medium waarin alle potentialiteit, alle betekenis, van een cultuur is ondergebracht.

Potentialiteit

Van hieruit kunnen we de centrale vraag van dit hoofdstuk weer opnemen, de vraag hoe creatief denken geschiedt door empathie. Want wat hierboven over waarnemen is gezegd in termen van actualiteit en potentialiteit, kan *mutatis mutandis* ook over creatief denken worden gezegd. Daarbij maak ik geen onderscheid tussen vernemend, luisterend of 'lezend' denken aan de ene kant en het 'schrijvende' of productieve denken van denkers en dichters aan de andere. Beide zijn creatief. Creatief denken is: het actuele in zijn potentialiteit opvatten. Of plechtig gezegd: actualiteit tot potentialiteit verheffen. De mens als redelijk wezen opvatten, zoals Aristoteles deed, of als resultaat van evolutionair-genetische factoren, als een aap met cultuur, als mimetisch kuddedier of juist als vrij individu, als schepsel Gods, als gemeenschapswezen, als tragisch door het lot beschikt, als onsterfelijke ziel of als seksmachine, verwijst naar evenzovele theorieën en opvattingen over de mens, die ieder op hun manier concrete mensen vanuit bepaalde mogelijkheden beschouwen en behandelen. Het zijn geen empirische theorieën, die zeggen dat alle mensen redelijk zijn of dat alle mensen op seks uit zijn, en die weerlegd zouden zijn bij het vinden van respectievelijk één onredelijk persoon of één celibetair. Het gaat niet om feitelijkheden maar om mogelijkheden. Ten opzichte van empirische theorieën en feiten heeft zingevend of actualiteit-tot-potentialiteit-verheffend denken de status van uitgangspunt, vooronderstelling, mogelijkheidsvoorwaarde.

De mogelijkheden die door creatief denken aan het licht worden gebracht hebben een andere soort algemeenheid dan de feitelijke algemeenheid van een empirische theorie. Het is de 'algemeenheid' van het goede gedicht, van de geslaagde roman, kortom van het kunstwerk. Waarom kan een goed gedicht ons aanspreken? Hoe kan een geslaagde roman een hele wereld oproepen waarin we worden meege-sleept? Is het door de herkenning die optreedt? Herkenning speelt zeker een rol, maar is denk ik niet voldoende. Ook wat bij wijze van spreken in een dagboek is geschreven kan bij anderen herkenning oproepen ('ik heb ook eens zoiets meege-maakt'). Maar is het daarom interessant; spreekt het daardoor aan? Is wat iemand in een dagboek schrijft voor een herkennende lezer überhaupt interessant? Volgens Nijhoff niet, zoals blijkt uit ons openingsfragment. Wanneer wordt eigenlijk een kunstwerk, een roman, een gedicht en, om het maar meteen te zeggen, een product van humanistiek onderzoek *interessant*? In de lijn van het voorgaande zou ik zeggen: het werk is interessant als het zingevend is. Dat betekent: als het

werk perspectieven op iets biedt die dat iets in zijn contextuele mogelijkheden laten zien. Anders gezegd: als het werk ‘potentieel’ is. Als het de algemeenheid van potentialiteit heeft.

Een lezer van *De donkere kamer van Damokles*, bijvoorbeeld, zal zich ongetwijfeld in zekere mate herkennen in Osewoudt, de hoofdpersoon in dit meesterwerk van W.F Hermans. Maar wat Osewoudt interessant maakt, is dat hij ons mogelijkheden laat zien van iemand die in bezettingstijd, door weinigen geliefd, hunkert naar erkenning en blindelings opdrachten uitvoert, en die wanhopig een uitweg zoekt uit het labyrint dat zijn leven, mede door zijn eigen toedoen, is geworden. Osewoudts handelingen, belevingen, overwegingen, drijfveren, dromen, successen en mislukkingen verschijnen voor ons lezers als existentiële mogelijkheden, als context voor onze verbeelding. Hoewel het de eigenschappen en wederwaardigheden van een individu betreft, hebben ze, doordat het een fictief individu is, de algemeenheid van potentialiteit. Herkenning speelt daarbij zeker een rol, maar minstens zo belangrijk is dat wij ons helemaal *niet* in hem herkennen. Dat hij een absurde figuur is, verknipt, gewelddadig, geobsedeerd door een (vermeende) dubbelganger, die voor hem een voorbeeldfiguur is en voor wie hij bereid is alles te doen, tot aan moord. Iemand zoals wij zelf niet graag zouden willen zijn. Het zingevende van deze roman bestaat in het perspectief dat hij biedt op ons bestaan, zodanig dat daarvan de tragische onoverzichtelijkheid en de daarbij behorende handelingen en belevingen *als mogelijkheden* zichtbaar en ervaarbaar worden.

Omdat zingeving mogelijkheden toont, en niet empirisch verifieerbare feiten, is niet alleen haar algemeenheid een andere dan de feitelijke algemeenheid van empirische theorieën, maar is ook haar waarheid anders. De waarheid van empirische theorieën bestaat, naast theoretische coherentie, uiteindelijk in de (herhaalbare) empirische toetsbaarheid: klopt de theorie met de feiten? Toegepast op kunst, echter, zou een dergelijk criterium leiden tot ‘realistische’ poëzie zoals Batavus Droogstoppel het wil: “De lucht is guur, en ‘t is vier uur”.⁵ Criterium voor de waarheid van *De donkere kamer van Damokles* is niet of de in de roman beschreven feiten kloppen, en al helemaal niet of het verhaal ‘waar gebeurd’ is, maar of het verhaal geloofwaardig is. Of de roman erin slaagt de mogelijkheden die hij toont als werkelijke en wezenlijke mogelijkheden tot leven te brengen. Dergelijke mogelijkheden zijn niet exclusief waar – zo zit het en anders niet – maar hun waarheid is inclusief. Onze roman toont beslist niet alle of de enige mogelijkheden van het menselijk bestaan, en toch heeft hij een terechte waarheidspretentie. Niet een absolute waarheid, maar de gesitueerde, contextuele, inclusieve waarheid van zingeving. Creatief denken, zowel in de filosofische reflectie als in het scheppen van de kunst, onderzoekt door zingeving de mogelijkheden van ons bestaan. En ook ten opzichte van de empirische wetenschappen verhoudt creatief denken zich op deze wijze: het onderzoekt en creëert de mogelijkheden waarbinnen de empirische wetenschappen opereren. Daarom is het goed dat er onder empirische wetenschappers heel wat creatieve denkers zijn.

Ervaring

Recapitulerend heb ik, met het oog op empathisch denken als humanistische deugd, de vraag hoe creatief denken door empathie geschiedt in eerste instantie beantwoord vanuit zingeving, en wel door zingeving te begrijpen als mogelijkheden ontsluitend perspectieven-perspectief, dat 'iets' op gesitueerde wijze interpreteert vanuit zijn contextuele mogelijkheden. Zo kan creatief denken worden begrepen als het tot potentialiteit verheffen van iets actueels; ofwel iets actueels in zijn potentialiteit beschouwen en behandelen. Maar hoe geschiedt creatief denken nu door empathie?

Laat ik dat wat door zingeving betekenisvol wordt, en wat ik hierboven steeds als 'iets' heb aangeduid dat betekenis krijgt, *ervaring* noemen. Met de term *ervaring* verzamel ik belevingen, handelingen, gebeurtenissen, maar ook fantasieën en reflecties, die iemand in zijn leven meemaakt. Zo zijn er mijn *ervaring*, de *ervaringen* van anderen, gedeelde *ervaring* en de *ervaringen* van Henri Osewoudt. *Ervaring* is een geschikte focus voor onze vraag, omdat *ervaringen* enerzijds subjectief zijn maar anderzijds voor hun zingeving mede afhankelijk van anderen, die er de context van vormen. Met de subjectiviteit van *ervaringen* bedoel ik dat zij een subject veronderstellen: iemand wiens *ervaringen* dit zijn. Subject-zijn betekent centrum zijn van de eigen *ervaring*, zowel van wat het actief onderneemt als van wat het passief overkomt.

Ook de afhankelijkheid van anderen in de zingeving van mijn *ervaring* kan in termen van *ervaring* worden uitgedrukt. Zingeving van mijn *ervaring* geschiedt mede door de verbinding van mijn *ervaring* met die van anderen, namelijk als mijn actuele *ervaring* betekenis krijgt vanuit de potentiële *ervaring* van anderen. De *ervaringen* van het door creatieve fictie geconstrueerde personage Osewoudt is zulke potentiële *ervaring*. Mijn *ervaring* krijgt betekenis doordat ik deze zie in het licht van de mogelijkheden van deze paradigmatische figuur. Niet dat ik deze naargeestige figuur zou willen navolgen, integendeel, maar hij toont wél, met de algemeenheid van potentialiteit, existentiële mogelijkheden van ook mijn bestaan. In het geval van aantrekkelijke voorbeeldfiguren, zoals helden en heiligen, kan ik wel tot navolging worden geïnspireerd, en is mijn 'benadering' van de voorbeeldfiguur in zijn mogelijkheden, ofwel mijn zingeving, dus vooral praktisch.

Van hieruit kunnen we de positie van Nijhoff begrijpen, als hij in onze openingstekst de dichters – en in mijn interpretatie dus ook de denkers – aanbeveelt bij het creëren van betekenis zich in de *ervaring* van anderen te verplaatsen. Wat de dichters betreft: niet de eigen gevoelens te vertolken maar, via empathie, het gevoel van anderen. Wanneer we Nijhoff's opvatting verbinden met onze gedachtegang tot nu toe, kunnen we zeggen dat creatief denken bestaat in het construeren van potentiële *ervaring*, en dat empathie daartoe de weg is. Zoals gezegd maak ik ten aanzien van creatief denken geen principieel onderscheid tussen vernemend, luisterend of 'lezend' denken aan de ene kant en het 'schrijvende' of productieve denken van denkers en dichters aan de andere. Beide zijn immers creatief. Wanneer we toch verschil zouden willen maken, zouden we

schrijven als constructie van potentiële ervaring kunnen onderscheiden van lezen als de reconstructie daarvan. De (re)constructie van potentiële ervaring – het verdriet van uw vriendin in de versvorm, in de woorden van Nijhoff – biedt het perspectief van waaruit de actuele ervaring van de lezer betekenis mogelijkheden krijgt. De perspectieven van zinging bestaan dus uit potentiële ervaring: de ervaring van anderen, en mijn eigen via empathie met anderen potentieel geworden ervaring. Levende anderen, fictieve anderen, historische anderen. In het bijzonder zijn het ‘anderen’ in of in de vorm van filosofische en literaire teksten, en beelden uit de kunst, die mij dergelijke perspectieven bieden.

In mijn dissertatie *Denken, passie en compassie* (Duyndam, 1997) en het daaruit voortgekomen vervolgonderzoek heb ik empathie benaderd in dezelfde termen van actualiteit en potentialiteit zoals die hier in dit hoofdstuk aan de orde zijn.⁶ Ik heb laten zien dat empathie niet bestaat in het overnemen of kopiëren van de actuele emoties van de ander met wie men empathie heeft – empathie is niet hetzelfde voelen als wat de ander voelt – maar dat empathie op potentiële wijze voelt wat de ander actueel voelt. Als ik empathie voel met iemand die rouwt om een verlies, voel ik geen actueel verdriet, het is immers niet mijn verlies, maar potentieel verdriet. Empathie werkt dus met verbeelding (zie ook Alma & Smaling, 2006; 2007). Ik kan mij in het verdriet van de ander verplaatsen, ik kan het me indenken, voorstellen. Niet dat mijn eigen gevoel daarbij geen rol speelt. Integendeel, bij empathie is mijn eigen gevoel de belangrijkste kennisbron. Hoe zou ik anders kunnen weten wat een ander voelt? Beslissend is echter dat in de empathie mijn eigen gevoel *potentieel* gevoel is, en dat ik niet opga in de actuele gevoelens van de ander, door deze over te nemen of te kopiëren. Als Nijhoff waarschuwt voor het zwelgen in de eigen gevoelens, doelt hij mijns inziens op actuele gevoelens, de gevoelens waarin ik op dat moment opga. En als hij de dichter aanraadt zich bij het dichten te verdiepen in ‘het verdriet van uw vriendin’, dan doelt hij mijns inziens op het potentiële gevoel van de dichter. Iemands ervaring omvat uiteraard meer dan zijn of haar gevoelens en emoties. Omdat gevoelens en emoties echter, op dezelfde wijze als ervaring in ruimere zin, zowel subjectief zijn als voor hun betekenis afhankelijk van buiten het subject gelegen potentialiteit, veroorloof ik mij de extrapolatie van mijn in de context van emotietheorieën ontwikkelde concept van empathie naar het ruimere gebied van de ervaring. Als de dichter en de denker er via empathie in zijn geslaagd hun werk potentieel te maken, ofwel in hun werk potentialiteit uit te drukken, hun werk derhalve de algemeenheid van potentialiteit te geven, dan kan hun werk voor anderen zingend zijn. Anderen kunnen hun eigen actuele ervaring verbinden met de potentialiteit van deze werken. Deze werken bieden hun ervaring betekenisgevende perspectieven – perspectieven waarmee zij hun (en wij onze) ervaring kunnen interpreteren in haar contextuele mogelijkheden.

Denken in metaforen

De verbinding tussen aan de ene kant mijn actuele ervaring en aan de ander kant de via empathie verworven en in (kunst)werken belichaamde potentiële ervaring is een betekenisrelatie, en dus op een of andere wijze talig. In het geval van paradigmatische figuren, aantrekkelijke of juist afstotende voorbeeldfiguren, zal deze relatie narratief zijn. Het is immers veelal via literaire of beeldende (bijvoorbeeld filmische) taal dat wij dergelijke figuren kennen. Hierboven noemde ik taal al de opslagplaats van betekenis. Taal neem ik hier heel ruim: niet alleen verbale taalspelen zoals de wetenschappelijke discussie, narratieve literatuur, alledaagse dialogen, ambtelijk jargon, politieke propaganda, en burengeklets, zijn discoursen waar betekenis tot stand komt, maar ook beeldentaal, lichaams-taal, gebarentaal en zelfs muziek beschouw ik als talen waarin betekenis wordt gesticht en gecommuniceerd. In al deze verbale en non-verbale talen krijgt ervaring betekenis doordat het vanuit een bepaalde mogelijkheid wordt begrepen en behandeld. Betekenis is dus interpretatief, zoals we hierboven al zagen. Vereenvoudigd gezegd: betekenis komt tot stand of wordt geconstrueerd volgens het schema dit-als-dat. De mens wordt *als* redelijk wezen opgevat, het bestaan als labyrint, dit ding *als* een ziekenhuisbed.

Dat betekenis interpretatief tot stand komt blijkt vooral uit de figuur die in zowel verbale als non-verbale taal een belangrijke betekenisproducent is: de metafoor (zie Haverkamp, 1996; Lakoff & Johnson, 1999). Aan de hand van de metafoor wil ik in het kader van de centrale vraag van dit hoofdstuk – hoe creatief denken geschiedt door empathie – ten slotte nog één kwestie bespreken, namelijk *hoe* ervaring potentieel wordt.

Een metafoor produceert betekenis door een interpretatie te geven. Zo wordt in ‘de tijd vliegt’ en ‘de tijd kruipt’ de tijd als een beweging opgevat; in ‘de deadline nadert’ en ‘in 2008’ als ruimte; in ‘tijd verliezen, besparen, investeren, verspillen’ als geld. Beweging, ruimte en geldswaarde zijn hier betekenissen van de tijd. Zij zijn mogelijkheden van waaruit tijd betekenis krijgt. In de metafoor wordt iets actueels gezien in het licht van iets potentieels; wordt het actuele tot potentieel verheven. De interpretatie – tijd als beweging, ruimte of geld – geschiedt door de overdracht (*metafora*) van bepaalde connotaties van respectievelijk beweging, ruimte en geld op de tijd. Deze overdracht geschiedt door vergelijken (tijd is geld) en verschillen. Op dit verschillen kom ik zodadelijk terug.

In verband met creatief denken is het onderscheid van belang dat Ricoeur en anderen maken tussen levende metaforen enerzijds en dode, slapende of versleten metaforen anderzijds (Ricoeur, 2003; Punter, 2007). Deze laatste zijn metaforen die niet meer als zodanig worden opgemerkt, zoals begrijpen, opvatten, funderen, alsook de vele visuele metaforen rond denken, zoals belichten, inzicht, reflectie. De vergelijking van denken met zien en vatten is zo gewoon geworden dat zij niet meer opvalt. De levende metafoor, daarentegen, maakt een nieuwe of althans (nog) ongebruikelijke vergelijking. Daardoor creëert ze nieuwe mogelijkheden, nieuwe betekenissen. Ophokkleuters zijn kinderen die als pluimvee binnen en met te weinig speelruimte worden opgeborgen. Een tokkiebuurt is

een extreem asociale woonwijk. En een bushokje heet *bokitoproof* als het bestand is tegen het geweld van een krachtpatser als de beroemde gorilla. Maar de vergelijking die de metafoor maakt bevat ook een onverwacht verschil of afwijking, die onderdeel is van de geproduceerde betekenis. Kinderen behoren niet als kippen te worden opgehokt (en kippen eigenlijk ook niet). Een wurgcontract, om een ander voorbeeld te noemen, is geen normaal contract dat door de betrokken partijen in vrijheid is gesloten. Bokito is weliswaar een woeste en tot de verbeelding sprekende uitbreker, maar hij kan niet voor willekeurig wat worden ingezet. Wat de maatstaf is waarvan de afwijking afwijkt, hoeft niet eens precies duidelijk, laat staan expliciet gemaakt te zijn, het is wel duidelijk dat kinderen als kippen opvatten daarvan afwijkt, niet 'normaal' is. Betekenis is een combinatie van vergelijken en verschillen. Een metafoor raakt versleten, slapend of dood als het verschil niet meer wordt opgemerkt of ervaren. De levende metafoor creëert niet alleen nieuwe mogelijkheden, maar door het zojuist genoemde verschil appelleert het daar ook aan.

In een metafoor wordt iets in het licht van iets anders gezet. Een bushokje in het licht van Bokito (met alle connotaties van hooligans en vandalen), kleuters in het licht van batterijkippen (met alle connotaties van bewegingskrapte en opgeruimd staat netjes), de afspraken in een contract als iets dat de betrokkene verstikt (met alle connotaties van arglist en moord aan de kant van degene die het contract aanbiedt). Het bushokje, de kleuters en het contract krijgen betekenis vanuit dat andere met zijn connotaties. Dat andere is de potentialiteit die het actuele bepaalde mogelijkheden biedt; die het actuele in het licht van een bepaalde mogelijkheid zet en benadert. Als 'dat andere' iets van de ervaring is, is het potentiële ervaring. Ervaring die door empathie potentieel geworden is. Niet mijn eigen actuele ervaring en mijn eigen actuele gevoelens zonder meer, maar de ervaring en gevoelens van anderen zoals ik daar met empathie toegang toe heb. Dus toch mijn eigen ervaring en mijn eigen gevoelens, maar dan in de potentiële modus. Want die heb ik nodig om te kunnen denken en te kunnen dichten.

Creatief denken is dus empathisch denken, en andersom. Het is het (re)construeren van potentiële ervaring waarmee actuele ervaring verbonden kan worden zodat deze betekenis krijgt. De levende metafoor legt precies deze verbinding. Potentiële ervaring zoals die is vormgegeven in een fraai beeld, in een sonnet, is een filosofisch essay, in een romanfiguur als Henri Osewoudt en in deze roman als geheel. De schrijver, denker of dichter construeert de potentialiteit van de metafoor; de lezer reconstrueert deze en voltrekt daarmee de metafoor.

Daarom is empathisch denken een humanistische deugd. Omdat empathisch denken potentiële ervaring (re)construeert. Potentialiteit van waaruit actuele ervaring betekenis krijgt; die actuele ervaring in haar contextuele mogelijkheden benadert. Omdat empathisch denken onze ervaringen verbindt zoals de levende metafoor dat doet: het ene betekenis geven vanuit het andere dat potentieel en in die zin algemeen is. Omdat empathisch denken metaforisch werkt. Omdat empathisch denken zingevende perspectieven biedt. Omdat empathisch denken zingevend is.

Noten

1. Het bevorderen van zingeving en zingevingmogelijkheden voor individuen en groepen is een expliciete doelstelling van het onderzoeksprogramma van de Universiteit voor Humanistiek (2005-2010): *Humanisme en humaniteit in de 21ste eeuw*.
2. In deze gedachten borduur ik concreter en in andere termen voort op wat Martin Heidegger heeft ontwikkeld in het eerste deel van zijn hoofdwerk *Sein und Zeit* (vgl. noot 3).
3. In zijn hoofdwerk *Sein und Zeit* uit 1927 (toen er nog geen helikopters vlogen). Eigenlijk moet de hermeneutische wending gezien worden in de overgang tussen Husserl, die haar voorbereidde, en Heidegger, die haar voltrok in zijn kritiek op Husserl. Zie Paul Ricoeur (1975), 'Phänomenologie und Hermeneutik'. In: H. Rombach (red.), *Phänomenologie Heute; Grundlagen und Methodenprobleme*, Freiburg: K. Alber.
4. Als globale betekenis van de term hermeneutiek geldt: leer van de interpretatie (hermeneuse), dan wel de opvatting dat interpretatie de primaire verhouding is van de (kennende, handelende, zingevende) mens tot de werkelijkheid, inclusief de werkelijkheid van zichzelf.
5. Volgens het beroemde eerste hoofdstuk van Multatuli's *Max Havelaar*.
6. Zie o.a.: 'De plaoen in de hulpverlening. Over de grenzen van emotionele betrokkenheid' in: *Sociale Interventie*, 8:1, p. 2-10; 'Is medeleven goed?' in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 93:1, p. 16-28; 'De stuipen op het lijf. Over goede en griezelige empathie' in: *Tijdschrift voor Humanistiek*, 5, p. 16-23. Omdat mijn analyse emotionele kennis van 'het gevoel' van anderen betreft, iets waarvoor de connotaties van de term compassie (medeleven, medelijden) te beperkt zijn, hanteer ik na 1999 de adequatere term empathie.

Literatuur

- Alma, H.A. en Smaling, A. (2006), 'The meaning of empathy and imagination in health care and health studies' in: *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 1:4, p. 195-211.
- Alma, H.A. en Smaling, A. (2007), 'Self-development as a spiritual process: The role of empathy and imagination in finding spiritual orientation' in E. Grünwald en W.E. Frankenhuis (red.), *Researching the self: Interdisciplinary perspectives*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, p.172-191.
- Arendt, H. (2002), 'Labor, Work, Action' in: D. Moran en T. Mooney (red.), *The Phenomenology Reader*, London: Routledge, p. 362-373.
- Duyndam, J. (1997, 1999), *Denken, passie en compassie*, Kampen: Agora.
- Frankenhuis (red.), *Researching the self: Interdisciplinary perspectives*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, p.172-191.
- Haverkamp, A. (red.) (1996), *Theorie der Metapher*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Heidegger, M. (1972), *Sein und Zeit*, Tübingen: Niemeyer.
- Lakoff, G. en Johnson, M. (1999), *Leven in metaforen*, Nijmegen: Sun (vert. van: Metaphors we live by, 1980).
- Nijhoff, M. (1994), *De pen op papier: Verhalend en beschouwend proza, dramatische poëzie*. Gekozen en ingeleid door W. van den Akker en G. Dorleijn. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker. (Nijhoff's essay 'De pen op papier' verscheen oorspronkelijk in: *De Gids*, september 1926).
- Punter, D. (2007), *Metaphor*, London: Routledge.
- Rilke, R.M. (1998), *Brieven aan een jonge dichter*, Amsterdam: Balans.
- Arendt, H. (2002), 'Labor, Work, Action' in: D. Moran en T. Mooney (red.), *The Phenomenology Reader*, London: Routledge, p. 362-373.
- Smaling, A. (2008), 'Zingeving en Levensbeschouwing: Een conceptuele en thematische verheldering' in: H. Alma en A. Smaling (red.), *Humanistische bronnen van zin*, Amsterdam: SWP (nog te verschijnen).
- Ricoeur, P. (1975), 'Phänomenologie und Hermeneutik' in: H. Rombach (red.), *Phänomenologie Heute: Grundlagen und Methodenprobleme*, Freiburg: K. Alber.
- Ricoeur, P. (2003), *The rule of metaphor: the creation of meaning in language*, London: Routledge (vert. van: *La métaphore vive*, 1975).